भङ्गैः ॥ प्रणम्य परमात्मानं निर्जितकामाय नुशासनं ॥ आचार्यहेमचंद्रेण विदध्मीत्यत्र तन्यते ॥ ग्रंथारंभेविघ्नसमर्थपरिपालनायशास्त्रस्यकारः समुचितइष्टदेवतोपचिधत्ते ॥ अकृत्रिमस्वादुपदांपरमार्थाभिधायिनीम् ॥ सर्वभाषापरिणतांजैनीं वाचामुपास्महे ॥ रागादिनामयानीहा भिषंजेनीनिनोयत्त ॥ अनेनकारणेन स्तोपादेयतांआह ॥ उच्यतेदानिंकृवर्णपदवा क्यादिभावेनभाषाद्रव्यपरिणतिः । तामुपरस्माद्उपासनंयोगप्रणिधानं । अकृत्रिमस्वादून्यनाहार्यमाधुर्यगुणिपदानिनामिकादानियस्यासतथा । स्वछस्वादुपदभूतयोहिगुणमात्रवचनाभिप्रहर्षणे । अथवाअकृत्रिमाण्यसंस्कृतान्यतएवस्वाहूतिमंदधियामपि । पेशलानिपदानियस्यामितिविग्रहः ॥ उक्तंहि ॥ बालस्त्रीमूढमूर्खानां नृणांचारिक्षकांक्षिणां । अनुग्रहार्थंतत्वज्ञैः सिद्धांतःप्राकृतःकृतः ॥ तदेवहीनादिसाधारणमितिविज्ञानहि । परमार्थाभिधायिनीं श्रेयसंतदभिधानशीलांपरमार्थाभिधायिनीं इत्याद्यनुयोगानामपिपारंपर्येणनिः श्रेयसप्रयोजनत्वात् । तथासर्वेषांसुरनरतिरश्चांविचित्रास्वभाषास्वपरिणतां तन्मयतांगतांसर्वभाषापरिणतां । एकरूपापिहिभगवतोऽर्धमागधीभाषाशब्दादिविषयेष्वविचित्रास्वाश्रयानुरूपनयापरिणमति । यदाह ॥ देवादेवीनरनारीशबराश्चापिशाबरीं । तिर्यंचोपिहिनैरश्वींमैत्रिरेभगवद्गिरं । नह्येवंविधंवृत्तमद्भुतमतिशयमंतरेणयुगपदनेकसत्त्वोपकारः । शास्त्रंकर्तुं ॥ अथप्रेक्षावत्प्रवृत्त्यंगंप्रयोजनमेवकृतत्रत्नावनामाह ॥ वाचानुशासनमेस्माभिः । साधीयोवाग्विधेयिनां । नामामिदानींकाव्यत्वंयथावदनुशिष्यते । वाचानुशासनमेसिद्धहेमचंद्राभिधानेविधेयिनांप्रसाधीयोवाच्यं प्रथकृतां । इदानींवाचानुशासनानंतरंनामांवाचांकाव्यत्वंकाव्यीभावेयथावत्तत्रिरूपेणानुशिष्यते । वाचोहिमाधुर्यनिष्पत्तेरुत्करः । काव्योपदेशः । अनेनवाचानुशासनकाव्यानुशासनयोरैक्यंकृतंवाह । अनएवहिप्रयोगिकमंत्रीपिवनारिरयने वाचानुशासनमेनेवचरितार्थत्वात् । शास्त्रप्रयोजनमुक्त्वाभिधेयप्रयोजनमाह ॥ काव्यमानंदायप्रभुसंमितयोपदेशयुजे ॥ औचित्यंकविकर्मकाव्यं । यदाह प्रसन्नवनयौवनेव सालिनीव निभामता । तदनुप्राणनाधीयइत्यनेनमिपुणःकविःतस्यकर्मस्मृतंकाव्यमिति । सचोरसास्वादजन्मानिरस्तवेद्यांतरब्रह्मास्वादसहो- ॥१॥

प्रीतिरानंदः इदंसर्वप्रयोजनोपनिषद्भूतंकविसहृदययोःकाव्यप्रयोजनं परास्तकवेरेव यनहृयनि संसारेचिरातीताभव्यद्यणावन् काग्निमारयः सहृदयैःस्तूयंतेकवयः प्रभुत्वेभ्यःराज्यप्रधानेभ्योवैराग्यमाहिशास्त्रेभ्योमित्रसंमितेभ्योर्थप्रधानेभ्यः पुराणप्रकरणादिभ्यश्चराज्यार्थयोर्गुणभावेरसप्राधान्येचविचित्रसर्गकाव्ये कांतेवसरसतापारनेनसंमुखीकृत्यरामादिवद्वर्तितव्यंनरावणादिवदित्युपदेशादीनीतिसहृदयानांप्रयोजनं तथाचोक्तंहृदयदर्पणे शब्दप्राधान्यमाश्रित्यतत्र शास्त्रंप्रथमिदुः अर्थेनचेनयुक्तेनुवदंत्यास्मात्मेनयोः इयोर्गुणत्वेव्यापारप्राधान्येकाव्यगीर्भवेदिति धनमलैकांतिकंव्यवहारकौशलं शास्त्रैस्तीव्यनर्थनिवारणंप्रकारांतरेणापिनकाव्यप्रयोजनंनयात्मानिरुक्तं प्रयोजनमुक्त्वाकाव्यस्यकारणमाह प्रतिभास्यहेतुः प्रतिभाजनवनयौवनेवसालिनीप्रज्ञा अस्यकाव्यस्यहृदंप्रधानंकारणंव्युत्पत्त्यभ्यासौतुप्रतिभायाएवसंस्कारकाविनिवस्मने साचसहजौपाधिकीचेतिद्विधानवसहजामाह सत्तीवरणक्षयोपशमप्रभावात्सहजासचितुरिवप्रकाशस्वभावस्यात्मनाऽप्रपदत्रभिवत्तानावरणीया द्यावरणंनस्तोदितक्षयेसतिनुदितस्योपशमेचयःप्रकाशाभिधःसासहजाप्रतिभामानत्रग्रहणंमंत्रादिकारणनिषेधार्थं सहजप्रतिभावज्ञाद्विगुणभूतःसयोद्वारशक्तीमात्मत्र यंतिस्म द्विगीयामाह मंत्रादेरौपाधिकी मंत्रदेवतानुग्रहादिप्रभावोपाधिकीप्रतिभा इयंमध्यावरणक्षयोपशमनिमित्तेनदृष्टेयोधिनि बंधनत्वात्तु अपरधिकीत्युच्यते साचेयंहृविधापियप्रतिभा व्युत्पत्त्यभ्यासाभ्यांसंस्कार्यं व्युत्पत्त्यभ्यासौवक्ष्यमाणौ ताभ्यांसंस्कारणीया अतएवनवनौ काव्यस्यसाक्षात्कारणंप्रतिभोत्पत्तिकारिणी नुभवतः दर्शनेहिप्रतिभाहानस्यविरुद्धौव्युत्पत्त्यभ्यासौ व्युत्पत्तिश्चनक्ति, लोकेशास्त्रकाव्येषुनिपुणताव्युत्पत्तिः लोकेस्थावरजंगमात्मकेलोकवृत्तेचशास्त्रेषुशब्दछंदोनुशासनाभिधानकोशाश्वतिस्मृतिपुराणेतिहासागमतर्कनाट्यार्थकामयोगादिग्रंथेषुकाव्येषुमहाकविप्रणीतेषुनिपुणत्वंनवेदित्वंव्युत्पत्तिः लोकादिनिपुणतासंस्कृताप्रतिभोद्दिनदनतिक्रमेणकाव्यमुपनिबध्नाति अभ्यासेव्याचष्टे काव्यविधिक्षयापुनःपुनःप्रवृत्तिरभ्यासः काव्यंकर्तुंजानंतिविचार

वेति वार्थेनैकार्थविरः कविमहृदयावेनैर्वैलेभ्यादरूपे तेषोऽहिंसादयाबलक्ष्यमाणलक्षणाया काव्यपदार्थेनः पुण्येन प्रकृतिरभ्यासः अभ्या
ससंस्कृताद्विप्रतिभाकाव्याः मृतकामधेनुर्भवति यदाहुः अभ्यासोहिकर्मसुकौशलमावहतिनहिमकृत्पिपतिनमात्रेणोपदविंदुर
पिग्रावणिनिम्ननाभाद्रधार्णीति शिक्षयेत्कुर्मिनिशिक्षोलक्ष्यति सतोप्यनिनिबंधोसतोपिनिबंधोनियमछायाद्रूपजीवनादयश्च
शिक्षाः सतोपिजातिद्रव्यगुणक्रियादेरनिबंधनं असतोपिशास्त्रादेरनिबंधननियमोनियमश्चकस्यजात्यादेरेकआधारणंछायायाःप्रति
बिंबकल्पयतयाछालेरव्यप्रत्याक्षुनयाकुल्यदेहिकुल्यतयापरपुरुषवेशप्रतिमतयाचोपजीवनम् आदिशब्दात्सदपादानांचकाव्यं
नरायणीचित्यसुपजीवनं पुनरादिपदात्समस्तरणाद्याः शिक्षाः तत्रसतोपिसामान्यस्यानिबंधोयथा मालत्यावसंतेपुष्पफल
स्यचंदनदुमेषुफलस्याशोकेषु द्रव्यस्ययथा कृष्णपक्षसत्याभ्रियोल्लाघाः कृष्णपक्षेबंधकारस्य गुणस्यपथा कुंदकुड्मलानांकामि
दनानोचरकुलस्यकमलमुकुलप्रभृतेश्चहरितलस्यप्रियंगुपुष्पाणांचपीतत्वस्य क्रियायायथा दिवानीलोत्पलानांछिक्किकासस्यनि
शानिभिन्नस्यहोपालिकाकुंकुमानाविश्लेसस्यच असतोपिसामान्यस्यनिबंधोयथा नदीपुष्पमनीलोत्पलादीनाम् तलाशयमात्रेपि
हंसादीनाम् यत्नतश्चपर्वतेसूत्रवर्णरत्नादीनामिति द्रव्यस्ययथा नमसिमुष्टिग्राह्यत्वस्यसर्वनेत्रग्राह्यत्वस्यच योत्स्नायांचकुंतोपबाह्यत्वेः
गुणस्ययथा यशोहामादौ शौक्ल्यस्य अयशः पापादेःकार्यस्य क्रोधानुरागयोरकृत्वस्य क्रियायायथा चकोरेषुचंद्रिकायांतत्व चक्र
वाकमिथुनेषुनिशिभिन्नतादाश्रयणस्य जातेरियंगोयथा समुद्रेष्वेवमकराः ताम्रपर्ण्यामेवमौक्तिकानि द्रव्यस्ययथा मलयएवचं
दनस्थानं हिमवानेवभूर्जेसिंसिपदे गुणस्ययथा सामान्योपादानेमाणिक्यानांशौणत्वेनवपुष्पाणांरक्तत्वेनमेघानांकृष्णत्वेन क्रियायाय
था ग्रीष्मादौसंभवदपिकोकिलरुतंवसंतएव मयूराणांवर्षास्वेवविरुतंनत्वेनेति अथवानियमःसमयःकर्तीनां यथा कृष्णानीलयोः
कृष्णहरितयोः कृष्णश्यामयोः पीतरक्तयोः रुरुगौरयोश्चेदेशवासामृगयोः कामवेतनेमकरमत्स्ययोः अग्निनेत्रसमुद्रोत्पन्नयोश्चेंद्रयोः

द्वारशनामप्यादित्यानां नारायणशशोमदरविष्णुमाधवरुद्रमहेंद्रः कमभासंपदोः नागसर्पयोः क्षीरक्षारसमुद्रयोः सागरमहासमु
द्रयोः देव्यदानवास्त्रराणांचैक्यम् तथाचरुद्रादेरनेकवर्णोपवर्णनम् बहुकालजन्मनोपिशिवचंद्रमसौबालत्वं कामस्यमूर्तत्व
ममूर्तत्वंचेत्यादि काव्यस्यहेतुमुत्कास्वरूपमाह अदोषौसगुणौसालंकारौशब्दार्थौकाव्यम् तत्रादोषौसगुणौसालंकारौशब्दार्थौ
यौःकचित्काव्यलक्षायनार्थः यथा दृश्यंतासगृहेविजीक्ष्यतायनादुश्यायकिंचिद्वर्णनैर्नाट्याचार्यैर्नेमुपागतस्यस्फुटिरंनिर्वर्ण्यपत्रमुंखं
निश्चर्थपरिच्छेद्यज्ञानपुलकामाजोक्ष्यगंडस्थलीलक्षणैरेभमुखीक्रियेणहसनाबालाविरंचेविना गुणदोषयोःसामान्यलक्षणमाह
रसस्योत्कर्षापकर्षहेतूगुणदोषौभवत्याश्रयाश्रार्थयोः रसोवक्ष्यमाणस्वरूपस्तस्योत्कर्षहेतवोगुणाः अपकर्षहेतवस्त्वदोषाः नेचर
सस्योत्कर्षापकर्षहेतूगुणदोषौभवत्याश्रयाश्रार्थयोः रसोवक्ष्यमाणस्वरूपस्तस्योत्कर्षहेतवोगुणाः अपकर्षहेतवस्त्वदोषाः नेचर
सस्यैवधर्मौउपचारेणतुदुपकारिणः शब्दार्थयोरुच्यंते रसाश्रयत्वेचगुणदोषयोरन्वयव्यतिरेकाःसुविधानात् तथाहियत्रैवरो
सास्तत्रैवगुणारसविशेषेचदोषानतुशब्दार्थयोः यदिहितयोः स्फुटत्वादिभस्तौदीर्घसमासत्वादयोगुणानभवेत्पुनस्तौदीर्घासौसमासादयः
अनित्याश्चैतदोषायतोयस्यांगिनस्तेदोषाअस्तदभावेनदोषासद्भावेतुदोषाइत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांगुणदोषयोरसएवाश्रयः अलंका
राणांसामान्यलक्षणमाह अंगाश्रिताअलंकाराः रसस्यांगिनोयेरंगाश्रार्थास्तदाश्रिताअलंकाराः नेचरमस्यसतः क्वचिदुपकारिणः
क्वचिदनुपकारिणः रसाभावेचुम्बाद्यावचनवैचित्र्यमात्रपर्यवसितात्भवंति तत्ररसोपकारकत्वमाह तत्सत्त्वेकालेग्रहणात्यो-
गिनिभावेहेत्वित्वाहेत्यंगत्वेरसोपकारिणः अलंकारादितिचतेन तत्ररसंतरसोपकारकत्वेनालंकारस्यनियमेशौनत्वेनचाधकत्वेननापि
नाट्यस्थेन यथा चलद्योगोदृष्टिस्पृशसिबहुशोवेपथुमतीरहस्याख्यायीव स्तनमिमृदुकर्णांतिकगतः करौत्याधुन्वन्याःपिबसिरतिं
सर्वस्वमधरंचर्यंतन्त्वालेषान्मधुकरहतास्त्वंचसुकृती अत्रभ्रमरस्वभावोक्तिरलंकारोरसपरत्वेनोपतिष्ठंतेरसोपकारी बाधकत्वेन
यथा स्वस्तःस्मरामशीमांत्यजतिविरचिताभाकुलःकेरापाशासीवायात्वपुरीचहिगुणतरमिमौक्रंदनःपादलग्नो अस्तःकंपानुबंधा

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

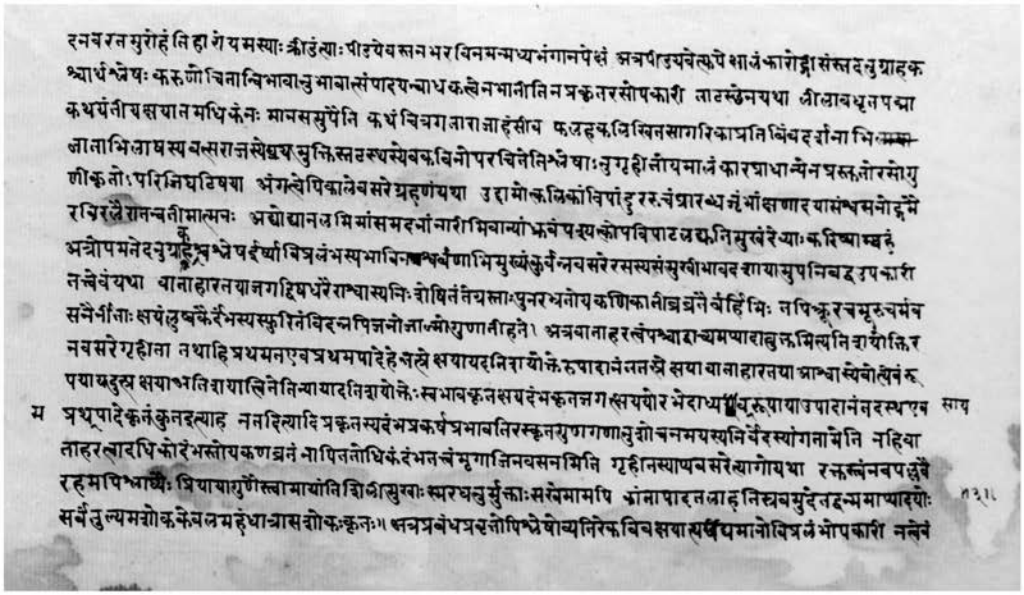

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

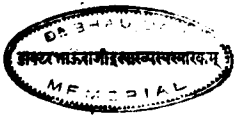
MEMORIAL